

Universiteit
Leiden
The Netherlands

The Manichaeans of the Roman East: Manichaeism in Greek anti-Manichaica & Roman Imperial legislation

Matsangou, R.

Citation

Matsangou, R. (2021, June 17). *The Manichaeans of the Roman East: Manichaeism in Greek anti-Manichaica & Roman Imperial legislation*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3188571>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3188571>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <https://hdl.handle.net/1887/3188571> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Matsangou, R.

Title: The Manichaeans of the Roman East: Manichaeism in Greek anti-Manichaica & Roman Imperial legislation

Issue Date: 2021-06-17

Nederlandse Samenvatting

Deze dissertatie beoogt een bijdrage te leveren aan de studie van het Manicheïsme in het Oost-Romeinse rijk tussen de vierde en de zesde eeuw. Twee corpora vormen de belangrijkste bronnen: 1) anti-Manichese geschriften in het Grieks (zowel christelijk als pagaan), die de hoofdmoot van het materiaal vormen, en 2) Romeinse keizerlijke wetgeving, vooral de wetten tegen ketters, heidenen en Joden (*Codex Theodosianus* en *Codex Justinianus*). Beide bronnenverzamelingen brengen methodologische problemen met zich mee die er voor gezorgd hebben dat wetenschappers zijn teruggedeinsd voor hun inzet in historisch onderzoek. Het centrale probleem is de betekenis van de term “Manicheeër” in de Griekse bronnen, vooral de kerkvaders, die het woord “Manicheeër” ook gebruiken als scheldnaam voor religieuze vijanden van allerlei herkomst. Vergelijkbare methodologische bedenkingen hebben een systematisch gebruik van de anti-Manichese wetsteksten om Manichese geschiedenis te reconstrueren belemmerd. Deze dissertatie is het verslag van het eerste onderzoeksproject dat het omvangrijke Griekse corpus en de Romeinse anti-Manichese wetgeving in hun totaliteit (voor de geselecteerde periode) en op hun eigen merites onderzocht heeft. Het boek is verdeeld in acht thematische hoofdstukken. In ieder hoofdstuk wordt een vergelijkende benadering gebruikt voor een beter begrip van het specifieke thema.

Hoofdstuk een introduceert de twee belangrijkste tekstlijnen en hun weerslag in het corpus Griekse anti-manichaica. Dit zijn de *Acta Archelai* en de *Zeven Hoofdstukken tegen de Manicheeërs* (of de ‘afzweringsformule’). Deze bronverzamelingen bevatten de meeste informatie over de Manicheeërs en bieden zo het meest omvattende inzicht in wat het Manicheïsme betekende voor een inwoner van het Oost-Romeinse rijk in de relevante periode.

Hoofdstuk twee onderzoekt en vergelijkt de manier waarop anti-Manichese auteurs (zowel heidens als christelijk) de komst en verspreiding van het Manicheïsme in het Romeinse Oosten schetsten. Speciale aandacht gaat hierin uit naar het ‘instrumentarium’ van de Manichese zending: boeken, zendelingen, methoden en strategieën van verkondiging. The Griekse anti-Manichese teksten worden bestudeerd in samenhang met authentieke Manichese bronnen en met relevante gegevens uit de Latijnse, Syrische en Arabische literatuur over de Manicheeërs. Deze vergelijkende benadering maakt het mogelijk om de onderlinge relaties tussen de teksten te laten zien en daarmee om op te sporen waar en wanneer auteurs mogelijk gebruik gemaakt hebben van materiaal dat ze zelf nieuw verzameld hadden. In dergelijke gevallen wordt een werkelijke Manichese aanwezigheid aannemelijker.

Hoofdstuk drie behandelt de aanwezigheid van het Manicheïsme in de Romeinse keizerlijke wetgeving door de houding van de wet(gever) tegen de Manicheeërs te vergelijken met de houding tegen andere religieuze groepen op een aantal thema’s. Alhoewel historici bedenkingen hebben geuit tegen het gebruik van de wetgeving als historische bron, laat dit hoofdstuk zien dat de Romeinse wetsteksten onder bepaalde voorwaarden wel degelijk waardevol licht kunnen laten schijnen op vele aspecten van de Manichese geschiedenis. Door al het beschikbare materiaal te overzien kan allereerst de ernst van de Manichese dreiging worden verhelderd: Manicheeërs werden meer vervolgd dan alle andere religieuze groepen. Een hoofdvraag in dit hoofdstuk is de vraag of de Romeinse staat Manicheeërs beschouwde als christelijke ketters of als een religieuze beweging buiten het christendom. Uit de analyse van het materiaal blijkt duidelijk dat het *Corpus Theodosianum* Manicheeërs weliswaar in samenhang met christelijke ketters bespreekt, maar dat er een duidelijk verschil is in de

manier waarop Manicheeërs en alle andere ketters werden behandeld. Manicheeërs werden beschouwd als een *sui generis* klasse ketters. Dit hoofdstuk probeert ook aspecten uit het dagelijks leven van de Manicheeërs te reconstrueren, waar die door bepaalde voorzieningen in de wetten ineens aan het licht komen.

Hoofdstuk vier richt zich op de classificatie van de Manicheeërs door hun christelijke en heidense tijdgenoten. Werden de Manicheeërs gezien als christelijke ketters, of werden ze helemaal niet als christenen gezien? Het hoofdstuk neemt niet alleen het katholieke perspectief in ogenschouw, maar ook de vergelijkbare perspectieven van alle andere christelijke denominaties. Dit leidt tot een breder en meer intersubjectief gezichtspunt. Hierdoor kan de algemene opvatting dat de heidense filosoof Alexander van Lycopolis het Manicheïsme als een christelijke ketterij beschouwde onder kritiek genomen worden. Zowel bij christelijke experts (van alle denominaties, niet alleen de katholieke, zoals vaak is gedacht) als bij heidense is het duidelijk dat zij de “Manichese kerk” niet zagen als een van de vele christelijke kerken. Dit geldt niet voor de meeste gewone mensen, die het Manicheïsme zagen als een alternatieve christelijke stem.

Hoofdstuk vijf analyseert de religieuze en sociale implicaties van Manichese geloofsvoorstellingen voor het dagelijks leven, zoals beschreven door (christelijke en heidense) anti-Manichese auteurs. Voor een omvattender en betrouwbaar beeld worden de gegevens uit het werk van Augustinus en de Manichese bronnen zelf in de analyse betrokken. Het resultaat laat zien dat de kritiek zich voornamelijk richt op de Manichese ascese: de zogenaamde drie zegels, of de drie geboden waaraan de Manichese Uitverkorenen zich moesten houden. De vergelijking met Augustinus laat een aantal opvallende blinde vlekken in de Griekse bronnen zien. In tegenstelling tot Augustinus maken de Griekse anti-Manichese schrijvers die berichten over religieuze en sociale attitudes en gedrag helemaal geen verschil tussen de twee klassen Manicheeërs (Toehoorders en Uitverkorenen). Dit kan betekenen dat ze niet op de hoogte waren, maar het is waarschijnlijker dat zij in de context van hun polemieken de twee klassen doelbewust als een groep behandelden. Bovendien is er aanleiding aan te nemen dat de christelijke auteurs, in een wervingspoging, een beroep probeerden te doen op de Manichese Toehoorders, om hen over te halen naar hun kant en dat zij daarom de Manicheeërs uitsluitend met de Uitverkorenen in verband brachten. De identiteit van de Toehoorders was vaak kneedbaar: zij bewegen tussen de verschillende religieuze opties.

Hoofdstuk zes gaat over het Manicheïsme in de samenleving. De kernvraag is waarom en op wie het Manicheïsme aantrekkingskracht uitoefende. Welke groepen vonden het Manicheïsme aantrekkelijk? Om deze vraag te beantwoorden kijken we naar religie, leeftijd, gender, en sociale status. Uit deze analyse blijkt dat de groep die het meeste tot het Manicheïsme was aangetrokken bestond uit de asceten en dat de rol die asceten in de samenleving speelden zorgde voor een bredere maatschappelijke belangstelling voor het Manicheïsme. Groepen van anarchistische stedelijke asceten, zoals de Encratieten en de Messalianen, werden zowel in de wet als in door de kerk met de Manicheeërs geassocieerd: Manicheeërs werden gezien als degenen die hun valse praktijken en ideeën hadden ingefluisterd. Manicheeërs kregen ook de schuld voor de groei van deze bewegingen en voor de verspreiding van hun ideeën in kloosters en samenleving. Toch is het feit dat er veel meer wetten tegen de Manicheeërs (25) zijn uitgevaardigd dan tegen de Encratieten (3) en de Messalianen (1), in combinatie met het feit dat de Manichese kwestie nooit op enig oecumenisch concilie of andere synode besproken is (terwijl Encratieten en Messalianen meermaals het onderwerp van synodes waren), een krachtige aanwijzing dat voor de autoriteiten (staat en kerk) de kwestie van Encratieten en Messalianen een binnenkerkelijke

aangelegenheid was, terwijl de uitdaging van het Manicheïsme van een geheel andere orde was. Dat ging ver voorbij kerkelijke jurisdictie en werd onderdeel van het politieke domein. Toch zijn subversieve daden tegen het gezag of zuiver politieke radicalisering (zoals de wetten die beschrijven) in de christelijke literatuur nergens terug te vinden. Dat geldt ook voor de correlatie tussen sociale klassen en de aantrekkingskracht van het Manicheïsme.

Hoofdstuk zeven bestaat uit twee delen. In het eerste deel worden Manichese gemeenschappen en kerken in twee steden waar een daadwerkelijke Manichese aanwezigheid vaststaat besproken. Dit zijn Jeruzalem en Antiochië in het midden en aan het einde van de vierde eeuw. In beide steden vormden de Manicheeërs een grote uitdaging die Cyrillus (bisschop van Jeruzalem) en Johannes Chrysostomus (presbyter in Antiochië) tegemoet moesten treden. Beide kerkleiders gebruikten levendige voorbeelden om hun publiek voor te bereiden op de onvermijdelijke situatie dat ze op straat in hun stad Manicheeërs zouden tegenkomen. In de preken van Cyrillus lijkt het erop dat er zelfs Manicheeërs onder zijn gehoor waren; dit geldt niet voor Chrysostomus. Cyrillus' preken vermelden ook Manichese kerkgebouwen in het midden van de vierde eeuw. Ook dit is een verschijnsel waar Chrysostomus over zwijgt. Dit past bij het gegeven dat rond 380 Manichese bijeenkomsten meest in het geheim plaatsvonden. Het tweede deel van het hoofdstuk richt zich op individuen die door Griekse anti-Manichese auteurs als Manicheeër worden aangeduid. Gepoogd wordt vast te stellen of we te maken hebben met werkelijke of met vermeende Manicheeërs.

Hoofdstuk acht neemt de gegevens uit de hele dissertatie in ogenschouw om de vraag aan te vatten hoe en waarom de Manicheeërs uit het Oost-Romeinse rijk verdwenen zijn. Door Manichese en anti-Manichese bronnen te bestuderen in samenhang met gegevens uit andere religieuze contexten, en door het verschijnsel van het crypto-Manicheïsme in de bespreking te betrekken, wordt geprobeerd te betogen dat de oorzaak van het verdwijnen van de Manicheeërs uit het Romeinse Oosten niet alleen gezocht moet worden in hun fysieke uitroeiing door executies (zoals meestal wordt aangenomen), maar ook door bekering en een proces van langzaam oplossen in het christendom. Dit proces ging samen met het verschijnsel van het crypto-Manicheïsme. Crypto-religies en schijnbekeningen (als een vorm van geheimhouding uit lijfsbehoud) zijn verschijnselen die we in vele vervolgte religies tegenkomen. In dit specifieke geval lijkt er iets anders een rol te spelen: het verschijnsel van het crypto-Manicheïsme was niet alleen een vorm van geheimhouding uit lijfsbehoud, maar ook een opzettelijke zendingsstrategie (infiltratie). Er zijn aspecten in de Manichese visie op de wereld (het belang van zending, ideeën over martelaarschap, de betekenis van het offer) en gegevens over vergelijkbare Manichese tactieken in Boeddhistische en Islamitische bronnen die deze interpretatie krachtig ondersteunen. Deze interpretatie helpt bovendien om de ongrijpbaarheid van de Manicheeërs in de Griekse christelijke literatuur te duiden.

De **conclusies** van de dissertatie komen niet in de vorm van een samenvatting van de conclusies van de aparte hoofdstukken, maar beogen een horizontale scan te geven van het hele onderzoek op basis van de vragen die door het hele proefschrift heenlopen en die in alle hoofdstukken terugkeren. Dit zijn: 1) de vraag naar de betrouwbaarheid van de bronnen en hun onderlinge relaties; 2) de vraag naar 'echte' en 'imaginaire' Manicheeërs; 3) de vraag naar de 'stilte' van de bronnen; 4) de vraag waarom Manicheeërs meer dan alle anderen aan vervolging blootgesteld werden; en tenslotte 5) de vraag naar de identiteit van de oost-Romeinse Manicheeërs en de ontwikkeling van die identiteit in de loop der eeuwen. Deze vragen werken als draden die de belangrijkste bevindingen van dit onderzoek samenbinden.